

G. Istvánné

Életrajz

G. Istvánné apró, törékeny asszony. Kellemesen berendezett lakásában egyedül él. Az interjú során még a legrosszabb napokat is tárgyilagosan, túlzások nélkül idézi fel.

Az apai nagyszüleimet nem ismertem, mert a születésem előtt autóbaleset érte őket, és mind a ketten meghaltak [1920-ban]. A temetőben együtt vannak eltemetve. Az apai nagyapám Fk. Fülöp volt, a nagyanyám Löwinger Karolina. A nagyapám textilkereskedő volt. Öt gyerekük volt, Mór, Dezső, Hugó, Olga és Ilona. A legfiatalabb az én apukám volt. A nagyapám Várpalotán született, de aztán Budapestre jött. Mikor az első fia, Mór hét éves lett, elhatározta, hogy a három fiának a nevét magyarosítja, Fk-ról F.-re. Tehát így lett az én édesapám F. Hugó. A két lányát nem magyarosította, mert azok, ha férjhez mennek, majd úgylis a férjük nevét viselik.

Az anyai nagyszüleimről többet tudok. A nagyapám, P. Ignác balassagyarmati volt, 1867-ben született. Tízen voltak testvérek. Az volt a szokás, hogy ha a gyerekek a négy elemi elvégezték, odaadták őket tanulónak, akár külföldre is. A nagyapám ezüstlencse-készítést tanult. Akkoriban a fülbevalót nevezték így [A Magyar Néprajz IV. kötetében (Életmód) a következő olvasható a fülbevalóról: „Jelentőségének növekedése szinte párhuzamos a polgárosodással, vagyonosodással, ennek megfelelően presztízsjelző is. Ahol aztán divatja elterjedt, a szegényebbek réz-, a vagyonosabbak ezüst-, majd a szegényebbek ezüst-, a módosabbak aranyfülbevalót vásároltak. Legkedveltebbek a sima, karika alakú vagy préselt, félgömb, lencse alakú fülbevalók voltak.” – A szerk.]. Prágában volt egy híres ezüstlencse-készítő cég, így került a cseh fővárosba fiatalon. Ott volt inas, és beleszeretett a nagymamámba, Kohn Erzsébetbe. A nagymamám Prágában született, 1875-ben. A legnagyobb gyerekük, anyukám is Prágában született, aztán Pestre jöttek. Szegényen kezdték itt, és akkor ment már egy kicsit jobban, mikor a gyerekek elmentek dolgozni. A gyerekeik kijárták a négy polgárit [lásd: polgári iskola], elmentek dolgozni. Akkor már jött a fizetés, és a nagyapám nyitott a Jókai utcában egy kis lencsekészítő üzletet, azaz ékszerészboltot, és alkalmazott egy órást is. A nagyapapa ékszerész volt, aranyláncokat is csinált, az órás meg órákat javított. A nagymamám – még én is emlékszem – mindig siratta a szüleit, a hozzátartozóit, de sosem volt annyi pénzük, hogy visszamenjenek látogatóba, Prágába. Leveleztek, de soha nem látták egymást többé. Azok is szegények voltak. Szinte hihetetlen, a mai szegénység más szegénység, mint az; az valahogy szegényebb szegénység volt. A nagyszüleim nem voltak vallásosak, így ugyanolyan ruhában jártak, mint akkor mindenki más az utcán.

A nagyszüleimet nagyon szerettem. Kezdetben náluk gyűltünk össze, ott volt minden családtag, ezekre az ebédekre szívesen emlékszem vissza. Az anyai nagymamám minden unokának, vagyis az öcsémnek és egyetlen unokatestvéremnek mindig adott húsz fillért zsebpénznek. A konyhában tartotta a pénztárcáját, onnan vette ki az érmeiket. Nagy pénz volt az még akkor!

A nagymamám megtanult magyarul, de elég rosszul, így inkább németül beszélt a gyerekekkel. Volt három unoka, velünk is németül beszélt, és érdekes módon megértettük, de magyarul válaszoltunk. A nagymamámék a Horn Ede utcában laktak. Körfolyosós ház volt, egy bérelt lakás. Két szobájuk volt, az egyik az étkező-nappali, a másik pedig a nagyszülők hálósobája. Igazi fa

bútorok voltak még akkor, nehéz, sötét, tömör szerkezetűek. Mindig tisztaság volt náluk. De akkor, amire ma is úgy gondolok vissza, nagyon szép volt az, hogy a hat testvér – közben elég fiatalon meghalt egy, tehát a megmaradt öt testvér – a családdal évtizedekig minden vasárnap a nagymamáékhoz, aztán már csak a nagypapához ment. Az egyik nagynéném, Aranka imádta a gyerekeket, de sehogy sem sikerült nekik létrehozni utódot, úgyhogy az unokaöccsét és unokahúgait imádta. Nem voltak jómódúak, de a lekváros kenyér teával vagy a zsíros kenyér finomabb volt náluk a legjobb falatnál. A nagymamám 1931-ben halt meg, a nagypapám 1943-ban. Még jókor, a holokausztot nem érték meg.

Édesanyámék hatan voltak testvérek, anyám, Kamilla, Róbert, Frida, Aranka, Lajos és Hugó. Mind a három lány úgy ment férjhez, hogy a Horn Ede utcában az udvar be volt rendezve, hüpe is volt, rabbi is, szép esküvők voltak ezek. Szép lehetett, mivel a lakók is ott voltak és örültek velük együtt. Később Aranka elvált. Fridának volt egy lánya, Magda, aki fiatalon halt meg, negyvenkét éves korában a veséjével. A fiúknak nem volt gyereke.

Édesapám Budapesten született, 1895-ben. Őt sajnos elvitték Bergen-Belsenbe, nem is jött vissza a haláltáborból. Apukám normál testalkatú volt, mindig borotválkozott. Polgári ruhákban járt. Az édesapám kötött-szövöttáru eladónak tanult. Ilyenben szabadult föl annak idején. Eladó, kereskedelmi alkalmazott volt. Egyszer nyitott egy kis üzletet is, de mivel nem volt jó üzletember, tönkre is ment. Rövidárut, méterárut kínált a vevőknek. Mivel sosem volt elég pénze, egyedül csinált ott mindent. Később az unokatestvére hívta el magához dolgozni a saját méteráruboltjába.

Anyukám 1896-ban született, Prágában, P. Kamillának hívták. Édesanyám nyolcvanegy éves korában, 1977-ben halt meg, sokáig velünk maradt. Anyám szépasszony volt, szőke hajú. Lány korában a Károly körút sarkán lévő nagy óra- és ékszerbolt irodájában volt alkalmazott, de amikor férjhez ment, otthon maradt. Nem mentek nászútra a pénzhány miatt. Én 1922-ben születtem, az öcsém, Zoli 1927-ben, Budapesten. Az édesapám édesanyja volt ilyen pici, mint én. Ahogy mások mesélték, az alakját örököltem, de még a szokásait is.

Miután tönkrement az üzlet, itt maradtak a szüleim állás nélkül, kenyér nélkül, minden nélkül. A Huszár utca 6-ban laktunk egy kétszoba-konyhás lakásban, se komfort, se semmi. A vécé a folyosón. Az egyik szobában laktak a szülők, a másikban mi ketten, gyerekek. Szerény berendezés volt, csak akkor lett szép szobabútorom, amikor először mentem férjhez, és nászajándékba a nagypapámtól és a nagynénéimtől-nagybátyáimtól kaptam azt a szekréneysort, amely máig megvan. Egy sparhelttel fűtöttünk a konyhában. Ott volt meleg, így ott írtuk a leckét, ott fürödtünk is. Három részben mosakodtunk, lavórban – először derékig, aztán a lábat és harmadszor az alsótestet. Én ott laktam huszonöt évig. Anyukám nyolcvanegy éves korában halt meg, de az utolsó éve volt rossz, és egyik héten az öcsém költözött vissza, másik héten én. Akkor már mind a ketten komfortos lakásban laktunk, és mégis jól éreztük magunkat a régi lakásban.

Zsidók és keresztények vegyesen laktak a házban, egyszerű családok. A háziúr nagyon megnézte, kit fogad be bérlőnek. Kezdetben nem is akart gyerekes családokat a házba engedni, de a mi szüleinknek végül kiadta a lakást. Az volt a feltétel, hogy nem zajonghatunk, így a gangon sosem játszottunk. Később, amikor látta, hogy nincs baj velünk, még egy család beköltözhetett egy nagyobb, háromszobás, utcafrontos lakásba. Ott volt három gyerek, velük játszottunk az ő lakásukban. Ők zsidók voltak. Ma is gyakran eszembe jut, hogy a házbéli gyerekekből már csak én és az öcsém vagyunk életben. Volt, akit talán a háború sodort el.

Anyukám tudott aztán először elhelyezkedni a Párizsi Nagyáruházban [Az óbudai textilgyáros Goldberger testvérek által 1889-ban alapított Párizsi Nagyáruház a Rákóczi úton állt, az épület azonban 1903-ban egy rövidzárlat következtében leégett. A Goldberger család megrendelésére 1911-ben készült el az áruház új, szecessziós épülete az Andrássy úton. Ez volt Budapest első modern áruházépülete. Az Andrássy úti telken eredetileg az 1882-ben épült Terézvárosi Kaszinó állt. A Kaszinó báltermének mennyezeti freskóját Lotz Károly, más freskóit pedig Feszty Árpád festette. A Nagyáruház tervét Sziklai Zsigmond készítette, a kivitelezést az eredeti Kaszinó tervezőépítészére, Petschacher Gusztávra bízták. A Párizsi Áruház építésekor a bálterem Paulay Ede utcára néző traktusát megtartották. A tetőn körben kilátósétány épült, amelyet télen korcsolyapályának használtak. Az épület homlokzata az Andrássy út felé szecessziós, a Paulay utca felé neoreneszánsz. – A szerk.]. Anyám azt várta, hogy legyek már tíz éves, hogy el tudjon menni dolgozni, mert már olyan nagylány vagyok, hogy el tudom az öcsémet látni. Az ötödik emeleten volt a fűszerosztály, ő oda került. Jellemző volt, hogy hatvan pengő volt a fizetése, ahhoz volt nem százalék, hanem ezrelék az eladások után. A házbér egy kétszoba-konyhás komfort nélküli lakásnál ötven pengő volt. Apukám meg kijárt a Teleki-térre, és ott a gazdagok csomagjait cipelte, ezért pénzt kapott. 1935 táján, Újpesten egy unokatestvérének volt egy nagy textilüzlete az István téren, és apám odament eladónak. Aztán ott dolgozott 1944-ig, anyukám pedig a Párizsi Áruházban. Tavaly vagy tavalyelőtt kimentem Újpestre, elmentem az István térre. Megtaláltam az üzletet, két nagyon nagy kirakattal, most Vas- és Edénybolt, de az üzletet megismertem. Bementem, odajött az egyik eladó, mert látta, hogy ott állok és nézdegélek, hogy mit segíthet. Mondtam, köszönöm nem kell, én az emlékeimet nézem.

Az öcsém és én közöttem öt év a differencia, de én vittem az iskolába, én mentem érte. Együtt jöttünk haza, megmelegítettem az ebédet. A mama este főzött, másnap nekünk kellett megmelegíteni az ebédet. Egész korán meg kellett tanulnom, hogy a testvéremnek és magamnak megmelegítsem az ételt. A szomszédok is mondták meg a rokonok, hogy engem azért sajnáltak, mert anyukám szigorú volt. Megkívánta a rendet. Ha hazajött, akkor a leckéknek meg kellett lenni, ki kellett tenni, hogy megnézi. Rendnek kellett lenni a lakásban, mert akkor nagyon kikaptunk. Nem kérdezte, ki csinálta, ki törte össze, mit tudom én, a tányért, hanem mind a kettőnket összeszidott. Talán azért jó volt, mert vigyáztunk, hogy ne csináljunk valami kárt, jók legyünk. Apukámtól soha egy szidást nem kaptunk, ő nem tudott ránk verni vagy összeszidni.

Villamossal sosem jártunk, nem is volt pénzünk rá. Iskola után gyakran elsétáltunk anyukámért az Andrássy útra, ott megvártuk, és együtt mentünk haza. Ebéd után kellett megírnunk a leckét, majd testmozgásképpen mindig édesanyám elé sétáltunk. Sokszor irigykedtünk, hogy milyen jó azoknak a gyerekeknek, akik hazamennek, otthon várja őket az anyukájuk. Nekem meg mindig melegíteni kellett az ebédet. A vasárnapi ebéd évtizedekig volt valamilyen leves, kirántott hús burgonyával. És anyukám mindig csinált, nagyon szerettük a kuglófot. Csokoládés kuglóf volt, meg pite, általában almáspite, az volt a legolcsóbb. Akkor könnyebben lehetett vásárolni. A Huszár utca és a Munkás utca sarkán volt egy Spiegel nevű fűszeres. Akkor az volt a szokás, hogy az ember reggel leadta a kosarat, betette a jegyzéket, hogy mi kell, és este érte ment. Szombatonként fizettünk. A húsrut a Dohány utcában vásároltuk. Volt egy hentes, annak is reggel elég volt egy cédulát beadni, hogy mondjuk, egy kiló karajt kérünk. Az ember délután, mondjuk, hazajött a munkából, érte ment, és fizetett. Csak akkor még úgy volt, hogy tényleg nem csapták be, a karaj az karaj volt, szóval, szép árut adtak. Ennyivel könnyebb volt a vásárlás egy dolgozó asszonynak. Persze ez nem mindenhol,

csak egyes helyeken volt így.

Édesanyám nagyon ügyes asszony volt, bár nem tanult varrni, de mindent el tudott készíteni. Azelőtt a textilüzletekben végben álltak az ilyen-olyan anyagok. De ha már csak pár méter maradt az anyagból, azt olcsón adták. Nálunk mindig szép függöny volt, anyukám varrta; vagy például gyönyörűen kézimunkázott, gyönyörűen kötött. Ő csinálta nekünk a kombinéket, a hálóingeket, ruhákat varrt nekem. Az én időmben még divat volt a kötény a kislányoknak. Kötényt is csinált, de még az én kislányomnak is ő varrt.

Anyukám nagyon szépen járatott, mert jól tudott varrni. Az volt a vágyam, hogy legyen egyszer egy olyan ruhám, amit szabónő varrt. Azt hallottam, hogy járnak varrónőhöz próbálni. Azt mondta, ha tizenhat éves leszek, akkor elvisz varrónőhöz. Akkor lett az első olyan ruhám, amit szabónő varrt.

Anyám munkahelyén, a Párizsi Nagyáruházban a Goldbergerék voltak a főnökök, ott például megkívánták az alkalmazottaktól, hogy mindig jól öltözzenek, a köpeny alatt is. Munkaidejükben lemehtek a fodrászhoz – ott valahol a Párizsi közelében volt egy fodrász, oda jártak le az alkalmazottak. A saját pénzükért, de munkaidőben, mert meg volt kívánva, hogy csak rendes frizurával lehet menni. Egyébként a Párizsi Nagyáruháznak volt üdülője Balatonon. A családot nem vitte le, csak az alkalmazottakat. Minden nyáron az alkalmazottakat saját pénzén, nem kellett fizetni, két hétig üdültette. Neki térült vissza, hogy pihentette őket egy kicsit. A mama elment nyaralni, de egyedül.

Én tizennyolc éves koromig reggel kakaót ittam. Anyukám mindig azt csinálta, mielőtt reggel iskolába mentünk. Még feküdtünk, felébresztett minket, de a zoknit vagy harisnyát, a cipőt feladta. Én nagy babás voltam. Anyukám varrta a ruhákat. Tizenhat baba volt, de a babákat úgy kell érteni, hogy volt benne kiscica, mackó, kicsi, nagy, imádtam ezt kapni. Az öcsémmel mi egymással játszottunk. Ő is babázott velem, én is gomboztam vele. Annyira komolyan vettük ezt a babázást az öcsémmel együtt, hogy volt egy gyerekkocsi, a tizenhat babát mi minden este lefektettük. Minden reggel fölöltöztettük, és fölültettük körben. Ezt olyan természetesnek vettük, ő is. Tizenhat éves koromban még mindig babáztam. Akkor egy nagynénim mondta, hogy meg fogja mondani az udvarlómnak, hogy még játszom. Csak akkor engedtem fölvinni a padlásra a babakocsit a babákkal. Nagyobb gombokkal is játszottunk, az volt a futballcsapat. Divat volt egy olyan játék is, amihez – akkor még lovak mentek az utcán – a lópatkónak a szögei kellettek. És szedegettük fel az ilyen szögeket, mert evvel is tudtunk játszani. Őt ilyen „lószőg” volt, annak is megvolt a játéka. Földobni, elkapni, a végén az ötöt kellett elkapni. Azt mondtam az unokáimnak, ha meghalok, és szétszedik a lakást meg a vitrint, akkor az öcsém legyen itt, mert csak ő tudja, hogy az miért van a vitrinben.

Minden áldott vasárnap a nagypapánál voltunk, mikor ő meghalt akkor a testvéreknél találkoztunk egymással – az elvált nagynéném, Aranka fogta aztán össze a családot. Beszélgettünk, jó volt, hogy hetente egyszer összejött az egész család. Volt, mikor vasárnap a Széchenyi strandra mentünk el, akkor már én is dolgoztam. Mindig családotul. Nyáron jó időben majdnem minden vasárnap. Így volt ez 1944-ig, a zsidótörvényig.

Apukám nagy meccslátogató volt. Imádtá a futballt. Sose felejttem el, mindig mérgelődött anyukám – akkor még nem volt tévé meg ilyesmi, de az volt a divat, hogy akkor az Erzsébet körúton volt, azt

hiszem, két újságnak a székháza, és minden vasárnap este ott a férfiaknak gyülekezete volt, ott megtárgyalták a meccseket. Akkor is különböző csapatok voltak, FTC, MTK stb. Apukám MTK-drukker volt, mindig MTK-s. [MTK, azaz Magyar Testgyakorlók Köre. 1888-ban alakították a Nemzeti Torna Egyletből kivált tornászok. „Létrejöttében jelentős szerepet játszott, hogy a magyarországi sportegyesületek a MAC alapszabályának hatására nem foglalkoztattak zsidó sportolókat, így fokozatosan a budapesti zsidó középpolgárság egyesülete lett” (Magyar Nagylexikon). – A szerk.] Ott mindig megtárgyalták a politikát, a meccseket. Ha a Ferencváros győzött, vagy az MTK győzött, nem veszekedéssel beszéltek meg. Csak megbeszélték, hogy miért kapott ki a csapat. Ez ügyetlenül rúgott, vagy ügyesebb volt, így ment ez. Ahogy visszaemlékszem, ő eljött előbb a nagypapámtól, és mi mentünk haza arra, és akkor velünk jött már.

Nyáron többször vitt engem kirándulni az egyik nagybácsi, Lajos, aki nem jött vissza 1944-ben. Én jó kislány voltam, velem lehetett kirándulni, így mindig szívesen vitt magával. Az öcsémet, nem is tudom, miért, sosem hozta el velem együtt. Ő mindig kirándulni járt, volt egy kis kiránduló társasága, ahová engem mindig elvitt. Én nyáron mindig vele tartottam kirándulni, szerettem menni. Télen pedig anyukám másik testvére, Hugó minden vasárnap elvitt korcsolyázni a Műjégre. A Tisza Kálmán téri polgárinak volt egy udvara, ami télen korcsolyapálya volt, de csak az iskoláé, ahova a tanulók ingyen járhattak. Alkalmaztak egy fiatalembert, aki tanította a diákokat korcsolyázni, engem is ő tanított.

Sosem jártam kizárólag zsidó iskolába. Amikor még az apámnak méteráru-kereskedése volt Újpesten, ott jártam iskolába. Aztán a negyedik évben, amikor visszaköltöztünk a belvárosba, a Dohány utcai elemiben tanultam. Az elemi iskolában a jó tanulókat a tanító néni meghívta magához minden hónapban egyszer. Nem sokan, talán nyolcan-tizen voltunk ott. Neki is volt egy kislánya, emlékszem, finom kávét kaptunk meg kuglófot. Akkor nagy szám volt, és nagyon finom volt a kávé kuglóffal. Én minden egyes meghíváskor ott voltam, és ez büszkeség volt nekem, fényképem is van róla. Eszerint én jó tanuló voltam, és ez is szerintem egy jó ösztönző módszer volt. Rendesen gondolkodó tanító néni volt, talán volt is annyi pénze, hogy meg tudott minket vendégelni egy hónapban egyszer.

A négy polgárit az akkori Tisza Kálmán téri, ma Köztársaság téri iskolában jártam ki. Ott fegyelem volt, én akkor is, de ma is szeretem a fegyelmet. Jó tanárok voltak, például volt olyan tanár, akit úgy kellett szólítani „Ilona tanár úrnő”, mert grófnő volt különben [Az interjúalany feltehetően gróf Andrassy Ilonára gondol, akiről más, a Tisza Kálmán téri polgáriba járt interjúalany is megemlékezik. – A szerk.]. Egy másiknak azt mondhattuk, hogy „Vera néni”. A polgáriban németet is tanultunk. Az igazgató nagyon szigorú volt. Attól mindenki nagyon félt. Végeredményben helyes volt a szigorúsága. Komolyan kellett az egészét végigcsinálni.

Akkor még az volt a divat, hogy minden reggel az osztály imádsággal kezdte a napot: „Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában – az volt a reggeli imádság –, hiszek Magyarország feltámadásában” [lásd: „Magyar Hiszekegy”]. Mindenki ezzel kezdte. Hittanóra volt, persze én zsidó hittanórára jártam. Az osztályban, azt hiszem, harminc főből tíz zsidó volt. Minden pénteken mentünk a templomba. A hittantanár vitte a gyerekeket. Mi a Dohány utcai templomba mentünk. Ott minden iskolának megvolt a helye, kijelölt helyek voltak már, nem ültünk össze-vissza. Volt kis imakönyvünk. Én nagyon szerettem énekelni. Itt, a polgáriban volt egy ifjúsági énekkar, és annak a tagja voltam.

Volt egyenruhánk is, fekete, kicsit fényes anyag, úgy hívták lüszter. A polgáriban kötelező volt ezt hordani. Volt egy fekete klott köpenyünk hétköznapra. Kis fehér gallérral viseltük, ami szintén kötelező volt. Amikor még meleg idő volt, sötétkék alapú fehér pettyes köpenyt hordtunk, könnyebb, fehér gallérral. Ünnepeken mindenkinek kötelező volt a sötétkék szoknya, fehér színű matrózbólúzzal vagy csíkkal.

Mindenkinek volt egy kis szekrényrésze, nem kellett ennyit cipekedni, mint a mai gyerekeknek. Nagyon megkönnyítették minden szeptemberben a bevásárlást, mert például a Tisza Kálmán téren, az iskola mellett volt egy kis írószertűzlet. Emlékszem, a tulajdonos a Hamvas néni volt. Neki le volt adva, hogy melyik osztályban szeptembertől milyen tanszerek kellenek. Ideadta a csomagot, össze volt állítva pontosan, nem kellett rohangálni ide vagy oda. Nem volt ugyan olcsó, de meg kellett venni.

A polgáriban sem éreztük soha, hogy különbséget tettek volna közöttünk. Nagyon jó pajtások voltunk a keresztény tanárokkal és diákokkal is. Mindenki mindenkivel barátkozott, a tanárok nem is engedték volna az ellenségeskedést. Szép idők voltak ezek, szívesen gondolok vissza a polgári iskolára. A legjobb barátnőmet, Silbermann Adriennét itt ismertem meg

A kósert [lásd: kóser háztartás] sosem tartották a szüleim. Azt mondtuk, az kóser, ami finom. Szóval nem voltunk vallásosak. Emlékszem, gyerekkorban megkérdeztem apukámat – a házból is lakott egy zsidó család, templomba mentek, nagyon vallásosak voltak –, hogy mi miért nem megyünk templomba a nagyünnepeken. És akkor apukám mindig azt válaszolta – mert akkor is fizetni kellett a nagyünnepeken a templomba járásért –, hogy nekünk nincs pénzünk ilyenekre, nekünk dolgozni kell. Anyukám is dolgozott. És az úgy bennem van, úgyhogy sose voltam én sem vallásos. A fiúk azért körül lettek metélve [lásd: körülmetélés], ez olyan természetes volt. Aki nem volt vallásos, annál is voltak hagyományos dolgok. Mindegyikünk a hitközségbe be volt jelentve. Volt is zsidó nevünk. Az öcsémnek még bár micvója is volt, a Bethlen Gábor téri templomban. Az öcsémet is felkészítette a bár micvójára a hittantanító bácsija. Úgy volt, hogy aki nem is volt vallásos, bizonyos dolgokat betartott, nem vallásból, hanem szokásból.

Általában a zsidó újévkor, a Ros Hásánakor a vacsora ünnepélyesebb volt, előszedtek damaszt fehér abroszt, meg az ünnepi ebéd, azt tartották meg. Megtartották a hosszúnapot, és előtte a vacsorát. Mondjuk, ez a két fő ünnep, amit megtartottak. Imádkozás nem igazán volt, inkább csak beszélgetés, öröm, egyszerre van mindenki együtt. Jom Kipurkor nem ettünk, azt [mármint a böjtöt] betartottuk, nem vallásosságból, csak szokásból.

Sose felejttem el még ma sem, nagyon szerettem, ha csirkét ettünk vagy kakast. A fiúknak volt keresztapjuk; az öcsémnek is volt keresztapja, apukám egyik testvére volt, fiútestvér [Az interjúalanyok gyakran „keresztapaként” említik a komát (szándák / kvatter), azt a személyt, aki az újszülöttet tartja a körülmetélésnél. A koma ugyanis feladatot vállal a gyermek további sorsának irányításában, segítésében. – A szerk.]. Ők hoztak mindig fehér színű kakast. Az volt a szokás, hogy a keresztapja hozta a fehér színű kakast. Ilyenkor volt becsinált leves, meg volt sütvé a csirke [A család a kápóresz szertartásból annyit tartott meg, hogy fehér kakast vettek. – A szerk.]. És anyukám minden zsidó újévkor flódnit csinált [Hagyományosan Purimra készített süteményféle, szilvalekvárral, diós, mákos, valamint almából készült töltelékkel. – A szerk.].

Akik nem voltak vallásosak, ezt tartották vagy a böjtölést. A Jom Kipurt minden évben megtartottuk úgy, hogy mindig a Ligetbe mentünk. Volt egy rokonom, apukám unokatestvére, és a családjukkal együtt mentünk. Ott leültek a padra, összejöttek, volt idejük egész nap beszélgetni. Az is egy ilyen szép emlék maradt. A zsidóknak nem kellett akkor dolgozni, se újévkor, se Jom Kipurkor. Ezt az ünnepet a munkaadók ismerték, és akkor nem kellett bemenni.

Hanukát nem tartottunk, gyertyákat nem gyújtottunk. A hittanon tanultuk, de otthon nem gyújtottunk gyertyát. De például – mint már mondtam, inkább szokásból – tartottuk az újévet [Ros Hásáná]. Nem mentünk templomba, otthon ünnepeltünk. Sose felejttem el, az újév előtti vacsora ünnepi vacsora volt, azért, mert a szobában és fehér abroszon ettünk – ez a Huszár utcában volt –, mert hétköznapi mi a konyhában ettünk, mert ott volt meleg. Húst ettünk, csirkét, ami hétköznapiokon nem nagyon jutott. Sütemény és gyümölcs is ilyenkor került az asztalra. Akkor még sparhelt volt, abban az időben. Sparhelten főzött anyukám, ott volt meleg. Az asztalnál mindenkinek megvolt a helye, mindenkinek megvolt a saját evőeszköze. Mert a nagypapámnak az volt az ajándéka, ha egy unoka született, ő adta az evőeszközt, de úgy, hogy be volt vésve a neve. Az öcsémnek maradt egy darab az ő nevével. A többi eltűnt.

Karácsonykor azért ajándékot kaptunk, azt mindig vártuk. Otthon az is nagy szám volt, mert mondtam, nem ment olyan jól. Narancs, csokoládé. Nagy szám volt karácsonykor az önálló tábla csoki. Anyukám hozott néha hétvégén is csokoládét, de egy táblát négyfele osztott el. És mindig mondtuk, csak lehetne egy tábla csokink. A szegényebbek tényleg örültek, hogy tudtak ennivalót adni, nemhogy csokit. Karácsonykor fa nem volt nálunk, de azért kaptunk ajándékot. Ruhaneműt nem nagyon, azt nem tartottuk ajándéknak, hanem én, mondjuk, a babát vagy amire vágytam, kis játékot. Amire amúgy nem tellett, azt ilyenkor megkaptuk. Például mindenki kapott egy narancsot, amit nem kellett elosztani, én ehettem meg, ez akkor ajándéknak számított. Annyira más világ volt, ilyet nem is lehet elmesélni, nem is értik ma.

Apukám egyik lánytestvére, Ilona volt az, aki csak a nagyobb ünnepet tartotta be. Például Pészáh, az úgynevezett szédereste, arra mindig meghívta a testvéreket. Nem volt imádság, csak széderesti vacsora volt, és az összegyűjtötte ilyenkor a családot. Minden szédereste összejött a család. És valahogy érdekes, nem tudom, más átérzi-e, vagy csak bennem maradt, hogy a finom húsleves gombóccal [*maceszgombóccal*], azt ma is látom, és mintha érezném az ízét.

Mi nem tudtunk elmenni nyaralni. Tizenhat éves koromban láttam meg először a Balatont [Balaton]Földváron. A MABI-nak [*Magánalkalmazottak Biztosító Intézete, ma a Péterfy utcai kórház. – A szerk.*] volt üdülője Balatonvilágoson, ide vittek el engem is két hétre üdülni ingyen. Addig nem jártam sehol. A MABI a tizenhat év alatti fiatalokat vitte el üdülni, Balatonvilágosra. Előtte egyszer voltam kirándulni Balatonföldváron, de ott nem nyaraltam.

A négy polgárit elvégeztem 1937-ben. Mivel akkor mi a szegényebb sorsú emberekhez tartoztunk, mindig gond volt a házbér. Ezért anyukám beíratott egy három-hat hónapos gyors- és gépíróiskolába, akkor magániskolák voltak – azzal, hogy egy lánynak arra mindig szüksége van, ha elmegy irodába, hogy gyors- és gépírjon. Aztán, hogy mi lesz belőlem, az úgyis tőlem függ. Azt elvégeztem úgy, hogy még abban az évben egy leíróirodában elhelyezkedtem. Ügyvédek, mérnökök, akiknek nem telt gépíróra, bejöttek diktálni, és az éppen ráérő gépíró legépelte a hivatalos iratokat. Így spóroltak, nem kellett alkalmazottnak fizetni egy teljes fizetést. A kezdő fizetésem húsz pengő volt. Ha összehasonlítjuk, akkor volt az a sláger, hogy „Kétszáz pengő

fixszel...". Ahhoz képest semmi sem volt a húsz pengő, de otthon azért segítség volt a házbérhez. Mert a legfőbb gondja akkor az embereknek a házbér volt, amiért tőlünk a komfort nélküli lakásban is havi ötven pengőt kértek el. Bejelentett alkalmazott voltam, tizenöt és fél évesen. A munkahelyemen soha nem lehetett hallani azt a szót, hogy zsidó. Mi, kollégánők összefogtunk, szerettük egymást, segítettünk egymásnak.

Amikor a csillagosház-rendelet jött, akkor nagy megszorítás volt. Be kellett költözni a csillagos házba [1944. június 18–24. között, lásd: csillagos házak], ott meg volt határozva, hogy mikor lehet kimenni az utcára [lásd: kijárási tilalom Budapesten]. Nekünk nem volt külön pénzünk, akkor már 1944. május harmincegyedikén volt az utolsó nap, mikor még zsidó dolgozhatott. Sokakat már előbb is elküldtek, de ez az utolsó nap volt. Nekem az utolsó nap kellett eljönnöm. Egy irodában voltam, és emellett jártam dolgozni, akkor divat volt az, hogy gépelést lehetett vállalni cégeknél, kisegíteni. Órabérben fizettek. Mindig kellett a pénz.

Volt egy nagy cég, neves építészek a Sziget utca 38-ban, egy nagy irodában. Húsz építészmérnök dolgozott ott. Volt, amikor a gépírónőjük nem győzte a munkát, és én odamehettem órabérért dolgozni. 1944-ben felkerestek, nagyon rendesek voltak. Azt mondták, ha el tudom intézni, jöhetnek hozzájuk dolgozni. Majd én hetenként kapok fizetést, ha el tudom intézni, hogy bejárjak. Az is egy nagyon rendes cég volt. Húsz építészmérnök volt, házakat terveztek, építettek, egy könyvelő, egy pénztáros, keresztény emberek. Mikor oda bementem a főnökhöz, hogy sikerült elintéznem, azt mondta, akkor most összehívom az alkalmazottakat. Összehívta, és mondta, hogy odamegyek dolgozni, zsidó vagyok. Már ismertek, én nem idegen voltam. Volt egy kérése, hogy erről senkinek ne beszéljenek, otthon se, a családtagoknak se, mert akármilyen rendes a feleség vagy férj vagy akárki, elég, ha elszólja magát. És az az életembe kerülhet. Olyan szépen beszélt az alkalmazottakhoz. Ettől is függött, hogy mindenki hallgasson, és mindenki hallgatott. A sárga csillagot nem viseltem, mikor dolgozni mentem.

Amikor bejöttek a zsidótörvények [lásd: zsidótörvények Magyarországon], engem ennyiben nem érintett, mert a zsidótörvényeknél, ugye, nagyon sok zsidót el is bocsátott a főnöke, de én az utolsó percig dolgoztam. Akkor a tisztviselők havi fizetést kaptak. Én nem voltam már bejelentkezve, mert zsidót már nem lehetett bejelenteni. Hanem úgy egyeztünk meg, hogy minden héten szombaton adja oda a fizetésem.

1944 júniusában már csillagos házba kellett költözni. Mi a Dembinszky utca 33-ba költöztünk, az volt a csillagos ház. Az biztos, hogy a – úgy mondom, keresztény – szomszédaink széthurcolták a lakást. Amit tudtunk, elvittük, de mindent nem lehetett. Ott maradt egy egész ebédlőberendezés, azt még a nagymamámtól örököltük, abból semmi nem maradt. Széthurcolták, ami ott maradt, ellopták. A házmester ott, a Dembinszky utcában a körzeti nyilas szervezetnek a vezetője volt. Hát próba szerencse, mondtam, hogy szeretnék vele beszélni. Elmondtam neki, hogy nekünk nincs pénzünk, hogy valahogy élni tudjunk, nekem dolgozni kellene, és ehhez az ő segítsége kell. Azért, hogy engem reggel kiengedjen a házból, és este beengedjen. Rizikós kérdés volt. Jól állt hozzá, megengedte a nyilas vezető.

A nyilasok akkorra már a felszínre kerültek. A házmester júniustól novemberig segített. Egy fillér nélkül, ezért nem kapott semmit. Kijártam dolgozni. Én nem is hordtam akkor csillagot [lásd: sárga csillag]. Reggel elmentem, délután hazajöttem, és akkor még járt a villamos, a mai Dózsa György úton. Akkor még megvolt az a keresztény templom, amit leromboltak [Az interjúalany a Regnum

Marianum templomra gondol, amelyet a Tanácsköztársaság leverésének emlékére emeltek az 1920-as években, s amelyet a felvonulási tér kialakítása miatt a Rákosi-rendszerben lebontottak. A templom helyén ma egy fakereszt áll. – A szerk.]. Az nekem jól jött, mert ha leszálltam, és valaki gyanús közelített, beültem a templomba. Ott se történt semmi bajom. Voltak rendes emberek is. Végig tudtam dolgozni.

Az apukám nem volt munkaszolgálatos, de elvitték a Drasche Téglagyárba [*Drasche Henriknek egykor több téglagyára volt Budapesten és környékén: itt valószínűleg az óbudai téglagyárról van szó. – A szerk.]. Őt is én tudtam meglátogatni. Kimentem a téglagyárba. November tizedikén vittek engem el. November kilencedikén kilátogattam a téglagyárba. Ott katonai parancsnokok voltak. A katonai parancsnok mondta – ő már tudta –, hogy holnap elviszik a zsidókat a házból, maradjak ott, majd ő gondoskodik rólam. Tényleg rendes volt. Mondtam, nem tudok itt maradni, mert otthon várnak, nem tudják, mi van velem. Történjen, ami történik, én hazamegyek. És apukám még kikísért, megengedte, hogy kijöjjen a villamosmegállóig. Az volt az utolsó pillanatunk apukámmal. Elbúcsúztunk egymástól, nem is gondoltuk azt, hogy többé nem látjuk egymást. Szóval ez egy nagy emlék. Az apukám nem jött vissza. Őt [1944.] november végén vagonírozták be a téglagyárból. November végén nagyon sok zsidót vittek el. Bergen-Belsenből már nem jött vissza.*

Én mindig kicsi, vékony lány voltam. Nekem egyszer azt mondták, neked is lesz udvarlód, majd keresünk egy kicsi fiút, amilyen te vagy. De nekem nem a kicsik tetszettek, hanem a nagyok. Egy barátnőm volt, ő is zsidó, a Silbermann Adrienn. A polgáriba is együtt jártunk, egy padban ültünk. Utána végig nagyon jó barátnők voltunk. Utolsó találkozásunk 1944. október huszonharmadikán a KISOK-pályán volt, ahová kötelező volt bevonulni a negyven év alatti nőknek. A kislányom anyukámmal maradt. Falragaszokon hirdették, hogy be kell vonulni. Ott találkoztunk utoljára, azért utoljára, mert ő sem jött vissza a deportálásból. Én egy agilis, Dembinszky utcai szomszédasszony segítségével kisurrantam a pályáról, így történhetett, hogy akkor nem vittek el. Nem is tudom, mi lett volna, ha az az idősebb nő nem vonszol magával. Sosem tudtam meg, pontosan mi lett vele [*a barátnőjével*]. Nagyon jó barátnők voltunk, az ő unokabátyja lett az én első férjem.

A barátnőmnek akkor már volt egy udvarlója, akivel együtt jártak kirándulni. Nem kettesben, hanem a baráti társaságunkkal. Egy ilyen alkalommal ugyanabba a kocsi szallt föl a barátnőm és az egész társaság. Ott bemutatta a két unokatestvérét, a következő vasárnap már velük mentem kirándulni. A két unokabátyja két testvér volt, S. Lali és Sanyi. Mind a ketten úgy udvarolgattak, és az egyik vasárnap, mikor kirándultunk, mondták, hogy válasszam ki, melyik a társam, melyiket fogadom el udvarlónak. Én akkor azt mondtam, a Lalit választom.

Sanyival megmaradt a barátság, és még megvannak a levelei. Disszidált [lásd: disszidálás] Kanadába. Aztán nagyon jó barátságba kerültünk, mindig írt, ha jött Pestre, mindig beszélgettünk. A két utolsó levelét őrzöm.

Még csak tizenhat éves voltam, Lali nálam négy évvel idősebb. Amikor megismerkedtünk. Lali csinos, magas fiú volt. Putnokon született, az anyósomék győriek voltak, az apósomék voltak putnokiak [*Putnok – nagyközség volt Gömör és Kishont, ill. Trianon után Borsod, Gömör és Kishont egyesített vm.-ben (egykor Gömör vármegye székhelye is volt); járásbíróság, adóhivatal, ipartestület, iparostanonc- és nőipariskola működött Putnokon, és volt pótkávégyár, nagy gőzmalom és téglagyár, valamint nagy forgalmú gabonapiac. Lakosainak száma 1891-ben 3100, 1910-ben 3900, 1920-ban 4200 fő körül volt. – A szerk.]. Onnan származtak, aztán Pestre költöztek,*

úgyhogy pestiek lettek. A férjem textilkereskedésben dolgozott, ott volt inas, fel is szabadult. Rövid ideig volt segéd, kevés volt a munkaideje, mert aztán behívták.

1941-ben megkezdődtek a behívások. Már éreztük az előszelét, úgyhogy 1940-ben vett feleségül. Bár mondták a szülők, hogy minek megházasodni, majd vége lesz a háborúnak, béke lesz! Gondolták, ráérünk. Mi jó gyerekek voltunk, szófogadóak, csak mégse fogadtunk szót a szülőknek. És így lett jó. Azóta mondom, hogy valami mindig valamiért történik. Nálam ez bevált.

Mindkettőnknek kellett a házassághoz szülői engedély. Lajos is zsidó családból származott, de ők sem voltak vallásosak. Nekünk nem volt templomi esküvőnk, csak a hetedik kerületi előjárásánál házasodtunk. Egy kiskosztüm volt rajtam, azt már szabónő varrta. Az esküvő után ebédeltünk otthon. A szokásosnál csak annyiban volt díszesebb, hogy benn a szobában, fehér abrosszal. Mivel fizetni kellett a templomban az esküvőért, azt mondtuk, kár a pénzért. Azt a pénzt ne esküvőre, templomra meg ruhára meg ilyesmire költsük, mikor más okosabbra kell. Inkább vettünk ágyneműt, szervizt, ilyenekre költöttünk. Meg is volt monogramozva. Mindez elveszett a háború alatt.

Az esküvő után önálló életet nem tudtunk kezdeni, mert megint utunkat állta a pénzhiány. Hol anyukámnál, hol anyósomnál aludtunk. Abban az időben a fiatalemberek mind vagy katonák voltak, vagy munkaszolgálatosok. Aki meg is nősült, meg gyerek is lett, ezek már olyan gyerekek voltak, akik alig ismerték az apjukat és viszont. Jól indult a közös életünk, de ezek az akkori házaseletek nem olyanok voltak, mint most, nem voltak itthon ezek a fiúk. Akkor jött közbe az antiszemitizmus meg az egész holokauszt. Ott kezdődött, hogy őt még katonának hívták be. És aztán levetkőztették, és munkaszolgálatos lett. *[A munkaszolgálatos férfiak nem kaptak egyenruhát, a saját ruháikban kellett bevonulniuk. – A szerk.]* Itt kezdődött, hogy most megkülönböztették őt.

1941-ben született a kislányom, Veronika. Lajos először katonaként, aztán munkaszolgálatosként a frontra került ki, és onnan nem jött haza. A kislányom egyedül volt otthon, mert akkor még hat hét volt csak a gyes *[azaz a szülési szabadság]*. Egyedül maradt otthon, de anyukám járt haza ebédet adni neki, mert az Andrásy út közelebb volt, én meg a Margit hídnál dolgoztam. Pénzünk nem volt villamosra. Kettőnk közül ő tudott ebédidőben hazamenni. A kislányom természetesnek vette, úgy szokta meg, hogy egyedül van. A szobára vigyáztunk. Télen például nem volt befűtve, nehogy nekimenjen a kályhának. Egyik sarokba tettünk kis bilit, megtanítottuk, hogy az mire van. A másik sarokban kis sámlit volt ennivalóval. Aztán anyukám otthon maradt végre vele, csak az akkori kisgyerekek nem is ismerték a papájukat. Mert az, hogy hazajött a hétvégére vagy pár napra, ahhoz kicsik voltak. Meg sok apa is alig láthatta a gyerekét.

Az apósom 1944. március tizenkilencedikén – akkor jöttek be a németek *[lásd: Magyarország német megszállása]* – elment hazulról, mert egy kollégája házát akarta megnézni. Azt mondta, lehet, hogy nem érkezik meg ebédre, ebédeljen meg nélküle a család. Soha nem jött vissza többé. Leszedték a villamosról valahol. Leszedték, és vagy valahol agyon lőtték, vagy Auschwitzba került. Azt soha többé nem lehetett megtudni.

A többiekre is hatással voltak a zsidótörvények. Egyrészt mindenkinek az állását ott kellett hagyni *[A zsidótörvények bizonyos foglalkozások, így például az ügyvédek, az újságírók, a szerkesztők stb. körében határoztak meg kvótákat, nem mindenkinek kellett ezek hatására rögtön otthagyni az*

állítását. – A szerk.]. Apukámnak volt az ügyvéd bátyja, nem folytathatta. Legelőször azt csinálták, hogy az ügyvédi kamarából kizárták az ügyvédet. Igaz, itthon se voltak. Mindegyik olyan korban volt, hogy munkaszolgálatosnak hívták be.

Engem úgy külön nem bántott senki. Én is mindig igyekeztem csöndben maradni, nem csináltam olyat, hogy bántani kellett. Otthon a szomszédoknak se volt egy rossz szavuk.

Engem a csillagos házból vittek el. 1944. november tizedikén megjelentek a házban fiatal nyilasok, és mondták, hogy minden lakásból a tizenhat és negyven év közötti nők jöjjenek le az udvarra. Én akkor még nem jöttem ki az udvarra, és gondoltam, hátha el tudok bújni, vagy nem vesznek észre, vagy valami ilyesmi. Nem mentem ki. Amikor már mindenki kinn állt az udvaron, a házmester felesége inkább butaságból csinálta vagy félelemből, de amikor a nyilas kérdezte, hogy minden lakásból mindenki itt van-e, akkor mondta, nem, a földszint 1-ből hiányzik én. Bejött a nyilas mérgesen, hogy nem hallottam, hogy ki kell jönni. A kislányom rögtön odajött, megfogta a kezem, és nem akart elengedni. Őt nem zavarták ki, megfogta a kezemet, és az istennek nem engedte el. Nem tudtam egyszerűen lerázni, mert nem engedett el. Ezért voltam megijedve. Már az utcára mentünk, még mindig nem engedte el a kezem, kapaszkodott bele. Ekkor ijedtem meg, mert a nyilasok könnyen lelőttek valakit, akit akartak. Hirtelen szerencsére jött az a gondolatom, hogy odaadtam az órámat, hogy vigyázzon rá, amíg visszajövök. Három éves volt. Visszaszaladt a nagymamához, aki a kapuban állt, ez kellett, hogy tőlem elmenjen.

Minket gyalogosan a Lánchídon áthajtottak az óbudai téglagyárba. Akkor többen meg én is úgy halkán, hogy ne hallják, mondtuk, ott az a híd, csak robbanna föl. Később fölrobbant [1944. január 17-én a németek fokozatos visszavonulás után elhagyták a Duna keleti partját, és az utolsó épen maradt hidakat – a Lánchidat és az Erzsébet hidat is – a Dunába robbantották. – A szerk.]. A gyárba értünk, az éjjelt ott töltöttük. Másnap reggel elindult a menet gyalog. Az első éjszakát Pilisvörösváron töltöttük [lásd: halálmenetek Hegyeshalomba]. Ott olyan barakk volt, nem nekünk készítették, hanem katonáknak, oda be tudtunk menni. Sőt, ott még egy meleg levest is kaptunk.

Ebben a menetben csak nők voltak, illetve még volt nagyon kevés férfi, akiket valahogy az utcán elfogtak. Addigra már a legtöbb zsidó férfi munkaszolgálatos volt. Reggel és azután még hét reggel indultunk tovább. Akkor egy következő este valamelyik vásártéren aludtunk, persze a földön. Aki nem bírt menni, azt lelőtték, vagy magától esett össze. Ezt gyakran láttuk. Sok százan mentünk, hiába mondjuk, hogy a negyvenévesek fiatalok, de van, akinek sok volt a menetelés. A menet közben néha láttuk, hogy valaki sajnál, sajnálkozó tekintet, az már egy kicsit erősített, jól esett. Nem jöhettek a közelünkbe.

A nyilasok is gyalogoltak velünk, de őket szakaszonként váltották. Hideg november volt, néha esett az eső, ilyenkor bőrig áztunk. Dorogon volt úgy, éppen odaérkeztünk, a futballpályára voltunk betervezve, és szakadt az eső. Reggel aztán így mentünk tovább átázott ruhában, és az ember bírta. Volt, aki nem bírta, nehéz megmondani, hogy ebbe hányan haltak bele.

Muszáj volt visszatartani a pisilést, és este, ahol letelepedtünk, akkor ott lehetett csak elvégezni. Néha akadt olyan nyilas, ha valaki már nem bírta, és jelezte, muszáj, engedte, hogy az árokba menjen. Ott megvárta, aztán hajtott tovább. Amikor megérkeztünk egy ilyen állomásra, katonai üstben főztek ilyen lötytöt, egy levest, mondjuk. De az is nagyon finom volt, mert meleg volt. Nem lehetett tudni, hogy éppen mi lehet. Nem volt benne só meg ilyesmi, de ki voltunk rá éhezve.

Mindenki siratta, hogy a gyereket otthon hagyta. Nekem mindig este, mikor kicsit letelepedtünk, az volt a gondolatom, hogy végigcsinálom, remélem, meg tudom az itthoniakat váltani azzal, hogy ők legalább a saját ágyukban maradjanak. Én inkább vállalom, csak ők maradjanak a saját ágyukban!

Fogalmunk se volt, hová visznek, nem tudtuk, hogy most mi lesz velünk. A jobb arcú nyilasokat meg mertük kérdezni, hogy nem tudja-e, most hová visznek. Már az arcáról lehetett látni, hogy megszólíthatjuk, megkérdezhetjük. Mondta, ők Hegyeshalomig visznek, ott átadnak a németeknek. Nekem se pénzem, semmim nem volt. Mikor elvittek, anyukámnak mondtam, hogy egy fillért se adjon, maradjon meg neki a pénz. De volt, amikor egy-egy rendesebb nyilastól – mondom, az arcáról meg az egész hozzáállásáról lehetett látni – megkértem, hogy tudna-e nekem adni vagy venni egy levelezőlapot. Az egész úton nyolc levelezőlapot sikerült szerezni. Volt, aki adott vagy vett, vagy nála is volt, igaz, bélyeg nélkül. Amikor falun mentünk át, ledobtam ezeket a földre, vagy bedobtam az árokba. Mind a nyolc megérkezett, valakik feladták. Mindig fölemelték, bélyeget kellett rátenni, tehát pénzbe is került, és mégis megjöttek a lapjaim.

Nagyon szomorúak voltunk, mert akárhogy utáltuk ezt a nyilas társaságot, mégis itthon voltunk. Átmentünk Hegyeshalmon, ott is ilyen fiatal kísérek voltak, mint a nyilasok, de azok már SS-katonák voltak. Gyalogoltunk Zündorfig, ahol vonatra szálltunk, nem vagonba. Sokan, több százan voltunk még akkor. A vonat zárt hely volt, még a padlója is jobb volt, mint a föld. Mikor valaki éjjel fölébredt, csodálkozott, és elkezdett kiabálni: ki volt írva, hogy fa és szén kapható! Már hajnalodott, és el lehetett olvasni, hogy fűszerüzlet. Senki nem tudta és nem értette, hogy ha egyszer átvittek Ausztriába, hogy kerültünk vissza Magyarországra. Kiderült utólag, hogy egy csoportot nem tudtak hova helyezni, valahogy nem sikerült nekik, visszahoztak részben Kópházára, részben Harkára.

Kópházán pajtákban helyeztek el minket. Kaptunk enni valamit mindig este. Általában mindig káposztaleves volt. Előfordult, hogy reggel is hoztak valami meleg folyadékot. Mikor már este volt, ránk zárták a pajtaajtót, nem lehetett kijönni. A pajta mellett volt a latrina, ott mindenki elvégezhetette a dolgát, aztán mindenki visszament a pajtába, és rázárták az ajtót. Ahol voltam, a huszonötös pajtában, Klemencsics volt a gazda, egy horvát származású ember. Igazi kulák volt [*Föltehetően úgy érti, hogy „gazdagparaszt” vagy „nagygazda”. A korabeli nyelvhasználatban csak nagyon ritkán fordult elő a „kulák” szó. Majd csak később, az ötvenes évek elején terjedt el használata a gazdagparasztokra, akkor már negatív színezettel. – A szerk.*], de végeredményben rendesen viselkedett velünk. Este mindig nagyon nagy hangon ordibált, hogy be akar menni a pajtájába. Az őr mondta, hogy nem lehet, már ő sem mehet be. Akkor Klemencsics elkezdett ordítani, hogy miért, a bűdös zsidók miatt! Megszabják nekem az időt!? Engedjen be, mert a teheneim ott éheznek! Bejött, hangosan szidta a zsidókat. Tényleg kivitt szalmát vagy valamit, de mindig adott vagy almát, vagy tejet, vagy kenyeret. Mindig egy sarokba egyvalamit letett, ezért csinálta az egész jelenetet. Ez sokat számított, hiszen ha mindenkire jutott két alma, az már egy életmentés is volt. Vagy huszonnyolc-harmincan lehettünk egy pajtában. Több gazda pajtájába is zsúfoltak nőket, mások azonban nem jártak ennyire jól, mint mi, akik egy rendes emberhez kerültünk, Klemencsicshez.

Sáncot ástunk kinn, a határnál. Ez arra kellett, hogyha jönnek a szovjet csapatok, ne tudjanak bejönni. Én mindenkinél kisebb voltam. Kicsi voltam, sovány voltam, mindig az volt a baj, hogy a sáncásásnál ha földobtam a földet, mindig több jött vissza. De ezért halál járt, golyó a mellettem lévőeknek is. Előttem meg a hátam mögött álltak, szegények, nekik duplán kellett dolgozni, hogy ne

lássák, hogy a föld visszajön. Kérték, hogy csináljak valamit, ne jöjjenek ki, mert nem tudnak duplán dolgozni, igazuk volt. Mondtam a Klemencsicsnek, hogy tudna-e valamit segíteni, hogy ne kelljen kimennem, mert vagy agyonlőnek, vagy a társaim nem tudnak helyettem dolgozni. Akkor bement a nála lakó tisztekhez azzal, hogy neki kéne segítség, nagyon sok tehene van az istállóban. Megengedték, hogy válasszon magának egy zsidót. Kiválasztott engem, a Wehrmacht-tisztek megengedték, hogy takarítsam az istállót. Ez nagyon jó volt, mert így azok a zsidók is megmenekültek, akiknek dolgozni kellett helyettem.

Kópházán voltak Wehrmacht-tisztek is, azok viszonylag rendesek voltak. Nemigen beszéltek velünk, csöndben voltak, de sohase nyúltak hozzánk, sosem vertek. De az SS-ek igen! Fekete ruhás, csinos legények voltak, mindegyik kezében hasonló bottal. Azok folyton ütöttek, ahol tudtak, ahol találtak, a fejünket, a vállunkat. Ott is sok halott volt már. Verték őket, abba is bele lehetett halni. Vagy ott is ha valaki valakinek nem tetszett, ment a golyó. Érdekes, ebben is szerencsém volt. Meneteltem, és mellettem elsűvített egy golyó, valahonnan hátulról. Mindig valakit eltaláltak. De az érdekes dolog, hogy mellettem elsűvített, de soha nem ment a fejembe. Nem tudom, hányszor, csak néztem a golyó után... szörnyű, ha az a testbe ér.

Kópháza nekem nagyon jó volt, megmentett ez a Klemencsics, nagyon rendes volt. Megtanultam, hogy kell a tehenekkel bánni. Három hét után, egy vasárnap volt, mindenkinek sorakozó, bevagoníroztak. Klemencsics közben beszélgetett velem, mondta, hogy nagyon szeretne tudni a további sorsomról. Ha megérkezek, akkor írjak neki. Akkor kivíttek a soproni állomásra, ott vagonba szálltunk. Ausztriában szálltunk le, Obereggendorfban. Lichtenwörthig gyalogoltattak bennünket. Ott már kiürítettek egy gyárat, így lett az koncentrációs tábor. Hármassal csoportba állítottak, ki kellett menni a határba, hogy szedjük ki a gyomokat. De melyik a gyom, és melyik a növény? Pesti lányok voltunk; biztos ártottunk is annak a földnek, miután nem tudtuk, melyik a gyom, és melyik a hasznos növény. Rendesek voltak azok a lichtenwörthi parasztok. Sosem árultak be, pedig biztos, egy csomó kárt is csináltunk, miután nem ismertük a földet.

December tizedike körül értünk a táborba. Amikor hó esett, a templom környékét megtisztítottuk a sok hótól. Hideg volt, de jó levegő is. Láttuk Semmeringet meg a környező hegyeket, szépek voltak. De egyre kevesebb embert vittek ki, mert sokan meghaltak. Pár napig szalma volt alattunk, ami megtetvesedett. A földön aludtunk. A tetvesedés után kihordták a szalmát, úgyhogy maradt a beton. Először kemény volt, aztán már nem is éreztük annak, megszoktuk. Nekem nem is volt takaróm. Amikor elvittek, anyukám hirtelen lerántotta az asztalról a plüss asztalterítőt, azt vittem magammal. Volt egy nagy piros kendője, azt ő horgolta, azt is gyorsan rám tette. Hárman összefogtunk. A másik kettőnek volt jó pokróca, egy pokrócot letettünk, az egyik lány az egyik szélére, a másik lány a másik szélére, akkor én a másik pokróccal meg ezzel a plüssel letakartam, és én középre bemásztam, ott feküdtem. Mégis hárman tudtuk melegíteni egymást. Csak az volt, hogyha valaki egyszer éjjel meg akart fordulni, akkor a másik kettőnek is kellett, mert szűk volt a hely. De úgy jól megszoktuk, egymáshoz tudtunk igazodni. Nem tudtunk tisztálkodni. Egyetlen fürdőhelyiség volt, ahol csak cseppekben jött a víz. Mi a hónap örültünk, mert abban egy kicsit meg tudtunk mosakodni. Ott nem nagyon volt váltóruha. Mert aki hozott magával több ruhát, az úton, ha tehetette, odaadta a ruháját, és adtak érte egy kiló almát vagy egy kis kenyert.

1945. április másodikáig voltunk Lichtenwörthben. Közben állandóan haltak meg az emberek. December tizedikén kábé kétezer-négyszázan értünk oda, és kábé nyolcszázan szabadultunk fel.

Talán száz férfi is volt ott velünk, de legfeljebb tíz maradt életben a végére. Mindennap meghaltak emberek. Nagy volt az éhezés, ott már nem nagyon kaptunk enni. Eleinte adtak egy hétre harminchárom deka kenyeret, és az mindig csökkent. Januártól már csak nyolc deka jutott. Nagy gondunk volt: nyolc deka az kábé egy szelet. Osszuk be egy hétre, vagy együnk meg inkább egy szeletet, és lakjunk jól? Márciusban előfordult olyan hét is, amikor se enni, se inni nem kaptunk. Akkor rengeteg halott volt. Egy kis kamrába kellett kivinni a halottakat. Mindennap jött egy szekér, fölrakták a szekérre a halottakat, az elvitte őket. Ezer halottat később meg se találtunk. A felszabadulás után már itthonról kerestük a halottakat, és nem voltak meg. Szóval nem lehet tudni, mit csináltak velük. Márciusban az ottani temetőbe vitték a halottakat. És az a temetőőr szerencsére látta, nézte, hová teszik, a temető végére a kerítéshez tették, ezért meg is lehetett találni őket. 1946-ban azokat a halottakat, akiket meg lehetett találni, haza tudtuk hozni a Kozma utcai temetőbe. Ott van egy nagy tömegsír. Körülbelül háromszázötvenen fekszenek benne.

SS-katonák vigyáztak ránk. Azt tudtuk, hogy tőlünk pár vállalkozó nő van. Abban az esetben másképpen kell gondolkozni, biztos jól tették. Vállalkoztak arra, hogy a barátnőjük legyenek. A tiszték bevitték, ott volt az irodájuk is meg a hálókahelyük is. Az javított a helyzetükön, mert először is, akik lefeküdtek nekik, oda bementek, és mindig szépek, tiszták voltak. Tiszta volt a ruhájuk, megfürödhettek, ezeket nem ítéltük el. Ha ezt meg tudják tenni, jól teszik. Miért ne? Legalább másokkal nem erőszakoskodtak.

A sok meneteléstől, éhezéstől többé nem volt meg a menstruációm. Nemcsak nekem, másnak sem, más is mesélte. Miután hazajöttünk, anyukám elvitt orvoshoz, és az ő véleménye az volt, hogyha itthon leszek, meg fogok erősödni, magától meg fog jönni. És tényleg: áprilisban szabadultunk, szeptemberben jött meg először, magától. Van, akinek egy-két évvel utána gyereke lett, és többnek is szellemileg kicsit beteg babája született. Úgyhogy azért valamit befolyásolhatott a tábori lét.

Volt egy nagy vaskapu, amit nem szabadott közelíteni. És ott az egyik sarkán az ór. Nem tudtuk elképzelni, hogy fogunk kikerülni. Azt a szót, hogy felszabadulás, nem ismertük. Nem tudtuk, hogy onnan hogy fogunk kijönni. Mi ott benn mindig arra vártunk, hogy az a nagykapu egyszer kinyílik. A felszabadulást nem lehet elfelejteni! Április másodikán húsvét hétfő volt éppen. Nagy csend volt a lágerban is. Emlékszem, fáztunk is, mert a felettünk lévő üvegtető a harcoktól betört, a darabjai még ránk is estek. Éreztük, hogy itt már valami lesz. Az orosz katonák tankokkal jöttek. Ők nyitották ki a kaput, amire annyit vártunk. Azt mondták, kinyitjuk a kaput, most már szabadok vagytok. Néhányan kizúdultak, és megrohamozták a község élelmiszerraktárát. Ilyenkor az ember megszűnik embernek lenni. Sokan ezért is haltak bele, mert a raktárba bejutottak, mindent ettek, de már a szervezetük nem bírta, hogy egyszerre sokat ettek, belehaltak. Körülbelül nyolcszázan szabadultunk fel, de Pestre csak négyszázan kerültünk, útközben hazafelé is haltak meg.

Én elindultam hazafelé. Ahogy a társnőim mondták, alig mentem pár lépést, összeestem. Azt hitték, meghalok, végem lesz. Egy fiatal szovjet tiszt látta, mi történt. Odajött, és felemelt, bevitt kocsival a kórházba. Átadott az ottani apácának, a kórházban hagyott. Amikor búcsúzott tőlem, mondtam neki, én tudom, hogy nem kerülök haza, nagyon rosszul voltam. Ő mondta, egy hónap múlva Berlin kaput, Hitler kaput, és mire Budapesten az orgona virágzik, én is hazakerülök. Ezt németül mondtá, és nem felejttem el neki. És az arcát sem felejttem el! Olyan rendes volt, folyt a harc, mennyi minden mentek ők is keresztül, és akkor egy ilyen huszonöt kilós valakit fölemel a

porból. Volt rá gondja, hogy bevigyen a kórházba!

Kórházban voltam három hétig Ausztriában, körülbelül egy hétig nem is voltam magamnál a tífusztól. Már nagyon haza akartam menni, kivittek az állomásra, és feltettek egy olyan vonatra, amelyik Celldömölkig ment, ott átszálltam a budapesti vonatra. Vonatjegyem nem volt, és jött a kalauz, kérte volna a jegyet. Le akart szállítani, hogy végezzek közmunkát, és kapok azért jegyet. A vonaton csupa rendes utas ült, akik már tudtak utazni. Nagyon rendesek voltak, nem engedték, hogy a kalauz engem leszállítson. Megszidták, hogy ilyet ne csináljon. Hajnalban érkeztem meg a Keleti pályaudvarra. Gondolkodtam, hogy most hol kezdjem, hová menjek. Úgy variáltam, hogy először elmegyek a csillagos házba, ott meglátom, mi van. A csillagos házban megtaláltam anyukám, a kislányom, Verát és az öcsém. Az öcsém akkor már dolgozott. Verát, aki akkor három éves volt, a varrónőnk, egy nagyon rendes keresztény asszony elvitte magához. Megtanította őt, hogy egy Erdélyből menekült gyerek, egy rokon. De vissza kellett adnia, mert hozzá mindig jöttek próbálni a nők. És Vera egész nap a nyilasokat szidta, mert az ő anyukáját elvitték, muszáj volt visszaadni. Nem tudta magánál tartani. Anyukám úgy határozott, hogy nem adja oda másnak, bemennek a gettóba. És jól határozott, mert így legalább megmaradtak.

1944-ben az öcsém tizenhét éves volt. Év végén már az ilyen fiatalokat is elvitték, volt, akit sose láttak többet. Vagy agyonlőtték őket, vagy ki tudja, mit csináltak velük. A kisperesti erdőbe vagy hova jártak dolgozni. Egy alkalommal, nagyon ronda nyilas banda lehetett, mert jó pár zsidó férfit összefogtak, kivitték a kisperesti erdőbe, sírt ásattak velük, és belelőtték őket. Az öcsém is ott volt. Mellette állt egy hasonló korú nyilas fiatal. Véletlenül múlt az élet. A fiatal kérdezte, hogy hány éves, mikor született. Kiderült, hogy egy napon születtek, 1927. október tizennegyedikén. Erre az a fiatal nyilas azt mondta neki, hogy figyelj ide, most rohanj be az erdőbe, de úgy, hogy ne lássalak. Mert ha látlak, akkor agyonlőlek. Beszaladt az erdőbe, így került haza. Ő villanyszerelő, bronzműves és csillárkészítő szakmát tanult. Ott voltak a kollégái, fiatal fiúk, három-négy fiú, katolikusok. Azt mondták neki, hogy ha kell valami segítség – mikor jöttek ezek a zsidó dolgok –, szóljon, segítenek. Na, visszament, és bement a fiúkhoz, hogy most van bajban. Mind a három adott neki keresztény iratot. Most odaadta a Holokauszt Múzeumnak a keresztény iratokat.

Amikor ezek a fiúk hallották, hogy gettóba viszik a zsidókat [lásd: budapesti gettó], bújtatták, egyiknél aludt, aztán a másikinál aludt. Szóval, rendesek voltak. Kitalálták, hogy meg kell tudni, hová viszik anyukámat és a Verát, hogy tudjanak segíteni. Szerezték nyilas egyenruhát, nyilas karszalagot, és ők lettek a bösz nyilasok. Öcsémet is beöltöztették, és elmentek a Dembinszky utca 33-ba. Az öcsém távol volt, mert félt, hogy a kislányom felismeri, és kiabálni fog neki. A három kolléga végigkísérte a lakásig anyukámat, hogy lássák, hová viszik. Anyukám nem tudott magával vinni ágyneműt, ilyesmit, annyi mindent nem bírt el. Ők vitték el az ágyneműt anyukám után. Az nem a mi lakásunk volt, mi csak beköltöztünk egy másik zsidó családhoz. De mondták a házmesternek, hogy ebbe a lakásba senkit ne engedjen be, mert ezt ők lefoglalják maguknak. Még a lakást is megőrizték, hogy nem tudtak beköltözni oda, ezeknek köszönhető. Na így, amíg lehetett, be-bejárt az öcsém is a gettóbeli házba ennivalót vinni vagy segíteni. De aztán a nyilasokat is letiltották később.

Mikor a gettó felszabadult [1945. január] tizennyolcadikán, mesélte anyukám, a zsidók kezdtek szedelőzködni. Mondták, „Mi van, itt akar maradni?”. Mondta igen, mert ő érzi, hogy a fia érte jön. És tényleg érte ment a Zoli. És így vissza tudtak menni a csillagos házi lakásba. A Mátyás téren volt

a művégtaggyár. Oda vették fel az öcsémet lakatos munkára. Akkor még ilyen millpengő volt, de mégis fizetés volt, és azért már tudott vásárolni. Rögtön el kellett azt költeni, mert napról napra ment föl az értéke [lásd: millpengős korszak]. Úgyhogy ő megmenekült, anyukámmal és a kislányommal. Április harmincadikán én is hazajöttem, és megtaláltam őket.

Az öcsém később elment a rádióba dolgozni. Volt ilyen, hogy a rádiósok bementek a gyárakba, és kerestek fiatal munkásokat. A Bródy Sándor utcai rádióból kerestek, így jutottak el a művégtaggyárba, azzal, hogy ők majd kitanítják. A rádiónak saját technikuma volt, és ott rádiótechnikus lett. De aztán beiratkozott a műszaki egyetemre, esti tagozatra, ahol mérnök lett, villamosmérnök. A későbbi feleségét is a műszaki egyetemen ismerte meg, Tomi, a fia is mérnök, ő erősamú mérnök lett. Az öcsém a tévében a műszaki osztályra került, vezető-helyettes volt. Azóta sem engedik el a fiatalok. Neki van egy fia és négy unokája.

Amikor hazajöttem, első este, ahogy mesélték, rám jött egy olyan, hogy elkezdtem félni, hogy engem elvisznek a nyilasok. Nyugtattak, hogy nem jönnek a nyilasok már. De én féltem. És akkor az öcsém megnyugtató, hogyha jönnek is, nem engedünk elvinni téged, én nem engedlek! Annyira féltem, hogy az öcsém kénytelen volt egy ágyban aludni velem. Akkor lefeküdtünk egy ágyba, fogta a kezem, és mondta, hogy aludjál, nem engedlek elvinni. De szerencsére csak egy éjjel volt. Úgy aludtam, hogy fogta a kezem. Én egy kicsit megerősödtem, mert huszonöt kilósan, kopaszon jöttem haza. A kórházban, ahol szőr volt, haj volt, mindent levágtak, mert aki tífuszos volt, annak úgys kihullt mindene. Az orvos mondta anyukának, hogy mindent, amit főz, egyek meg, mert aztán csak bennem marad, lassan, de bennem marad. Az első hetekben külön ettem. Úgy ettem, ahogy az orvos ajánlotta, és amit ettem, az rögtön kijött. Úgy ettem, hogy vödör volt alattam. Az orvos mondta, nem baj, ha kijön, egyek, valami mindig bennem marad. És tényleg így volt.

A csillagos házi lakás tulajdonos házaspárját a Dunába lőtték [lásd: zsidók Dunába lövése]. Volt két lányuk, akik visszajöttek. A lakás nekik járt, nekünk el kellett mennünk. Én akkor elmentem az előjáróságra, hogy most jöttem vissza, szeretnék a lakásunkba visszamenni. Egy vagy két nap múlva én is megkaptam a kiutalást. Fölmentem, és egy házaspárt találtam ott. Mondtam nekik, ne vegyék rossz néven, mi innen indultunk el, nekem ide kell visszajönni. A legédesebb az volt, hogy később többször jöttek látogatóba, és egész jó barátságba kerültünk. Akkor maradt még a lakás másik szobájában egy asszony a lányával. Az magától ment el egy idő múlva azzal – mondta anyukámnak –, hogy vele olyan jól kijön, csak a lányával nem tud kijönni. Úgy is akartam, hogy ne tudjon velem kijönni. Ő is visszajött látogatóba, és mondtam neki, hogy azért voltam ilyen, hogy menjen el. Megértette. A berendezésből viszont semmi sem maradt meg, a felszabadulás után mindent széthurcoltak a volt lakótársaink.

Ahogy mondtam, mielőtt deportáltak, dolgoztam feketén az építészeti irodában, ahol húsz alkalmazott volt, házakat épített, ott dolgozott, nem tudom, talán tizenöt mérnök. Jelentkezett közülük az egyik mérnök, hogy ő is maszek lett, nyitott egy építészeti irodát, és érdeklődött utánam, hogy mi van velem, szeretné, ha hozzá mennék dolgozni adminisztratív munkát. Tehát hazajöttem, és már mondta anyukám, hogy van munkám. Eljött az az építészmérnök – saját irodája volt az Izabella utca sarkán –, eljött látogatóba, mert hallotta, hogy itthon vagyok. Mondta, hogy ahogy tudok, jöjje dolgozni. Mondtam neki, hogy megyek, csak még nem tudok teljes erővel. Nem baj, mondta, ahogy vagyok, úgy jöjje. Nem kell a nyolc órát, nem veszi szigorúan, ha fáradt

vagyok, majd hazajövök.

Akkor még vártam a férjem, mindenki várta a társát. Kaptam egy olyan értesítést, hogy 1943 januárjában eltűnt. Ezt a Vöröskereszt írta, ma is megvan. És ez volt az első szörnyű értesítés, de ettől én még mindig reménykedtem, hogy hátha rosszul tudják. De csak jól tudták. De a továbbiakban nem is kaptam értesítést, végül holttá nyilvánítottam. Azt hiszem, 1949-ig lehetett várni vagy reménykedni. Apukám sem jött vissza, anyukám így megint elment dolgozni, megint dolgozó nő lett.

Egy alkalommal hazajött az öcsém azzal, hogy elmehetne Izraelbe [*Izrael Állam 1948-ban alakult meg, 1920–1948 között Palesztina brit mandátumról van szó. – A szerk.*], csak nem tudja, mit csináljon. Akkor már a fiatalokat is fölkeresték baráti társaságban, ifjúsági klubokban a cionista ifjak [lásd: cionizmus], sokan ki is mentek. Másnap kellett válaszolni. Hazajött, hogy nagyon sokat gondolkodott, de a családot választotta, bennünket nem tud itt hagyni.

Emlékszem, a nagypapám üzletében dolgozott egy munkás, aki a kommunista párt [lásd: Magyar Kommunista Párt] tagja volt. És nagyon hálás volt a nagypapámnak, hogy a bár nagypapám sosem volt sem kommunista, se párt-, se szakszervezeti tag, de azt megtette, hogy a háború előtt, amikor börtönbe tették, segítette őt azzal, hogy kikerült a börtönből, és nyugodtan jöhetett vissza, és dolgozott tovább. Nagyon rendes fiú volt, becsületes volt. Csak tőle tudtuk, hogy léteznek kommunisták. Zsidó is volt, kommunista is volt, Dachauból jött haza. Hallotta, hogy hazajöttem, ő is meglátogatott minket. Bennem az volt, hogy mikor 1945 előtt én dolgoztam, elég sokat dolgoztam, külföldi munkát is vállaltam. Ahogy láttam, ilyen maszek építésszek feleségei szépen felöltözve, mentek eszpresszóba. Mindenkinél volt cselédlány, és mindig eszembe jutott, anyukám meg rohan, dolgozik, este vacsorát főz. Nem is tudom, hogy kezdődött, de beléptem a pártba 1945-ben. Én is elfogadtam azt, ne legyen gazdag meg szegény, elegendő volt abból, hogy így telt el a gyerekkorom, a szegénységben, fürdőszoba és vécé nélkül. Én is beléptem. Igenis, párttag voltam végig, egyszerű párttag. Ez késztetett rá. Az öcsém pedig MADISZ, majd KISZ-tag volt [*A KISZ 1957-ben alakult meg, elődje 1950–56 között DISZ volt. – A szerk.*], az ifjúsági szervezethez csatlakozott.

Titkárnő lettem, egy osztályvezetőnek a titkárnője. A főnökömet kinevezték egy országos hatáskörű hivatal elnökének, miniszteri beosztásba. Én is vele mentem, hét évig dolgoztam vele. A Pártközpontban rossz volt a fizetés, azon a címen, hogy a párttag legyen öntudatos dolgozó. Hét év múlva a főnökömet visszavitték a Pártközpontba, oda is követtem, végül onnan mentem nyugdíjba. 1980-ban, majdnem hatvanéves koromban mentem csak nyugdíjba. Az Állami Fejlesztési Bankba hívtak dolgozni. Mindent megbeszéltünk már, amikor megint jött a Pártközpont. Volt egy utaztatási csoportjuk, amelyik a párt alkalmazottait utaztatta hivatalosan. Ők kezelték a szolgálati útleveleket, a diplomata útleveleket, a vezetői útlevelet. Oda kerestek valakit, aki ezeket az útleveleket kezeli, kérték, hogy jöjjenek. Megint a párt! Engedtem az unszolásnak, még tíz évig foglalkoztam az útlevelekkel. Én őriztem a Kádártól kezdve, mindenkinek az útlevelet. Szerettem ezt csinálni, igazi bizalmi állás volt.

Ellenben követtem is el dolgokat. Mindig megbocsátottak. Az ötödik kerületi pártbizottsághoz tartoztam. Feljelentettek, hogy kulákokat [lásd: kulákok Magyarországon] mentettem. Sose volt bajom, mert megmagyaráztam, és megértették az indokaimat. A holokauszt alatt először Kópházán voltam. Klemencsics is és ott nagyon sokan kulákok voltak, és volt az a rendelkezés, hogy a

kulákoktól mindent el kell venni. De az is volt a törvényben, hogy valamit fizetni kell érte, csekély összeget, de valamit fizetni kell, nem ingyen, hanem valamit. Mondta [*annak idején*] a Klemencsics, hogyha megérkeztem, írjak neki. Tényleg írtam neki. Azóta is tartjuk a kapcsolatot, ma már csak a lányával, mert ő már meghalt. Azt írta a Klemencsics, hogy a faluban a kulákoktól mindent elvettek, tőle is mindent, de egy fillért sem kaptak. Az volt a szerencsém, hogy a vezetők ismertek a Pártközpontból, úgyhogy föl mertem menni akkor a földművelésügyi miniszterhez, egy keresztény emberhez. Elmondtam, hogy Kópházán voltam, és ott ez és ez történt. Szeretnék neki segíteni, nem protekciót kérek, hanem van egy törvény, hogy valamit fizetni kell, ők pedig a minimumot sem kapták meg. Csak igazságot kérek, hogyha megtenné. Megértette, rendes volt. Kópházán teljesen odavoltak, ahogy írták, mert kiszállt a megyei tanács mezőgazdasági osztályának a vezetője meg a pártbizottság. Vizsgálatot csináltak, utána mindenkinek kifizették, ami neki járt. Nem győzték nekem megköszönni. Ez egy nagy dolog volt, nem mindenki tudta volna elintézni. Úgyhogy egyszer ez volt, hogy a kulákoknak igazságot teremtettem.

Én egészen véletlenül egy szakszervezeti taggyűlésen voltam. Sokan elmentek, nem jutott szék mindenkinek. Mindenki összehúzódkodott, mellém került a mi körzetünkből már ismerős L. elvtárs. 1946-ot írtunk, és mi elkezdtünk beszélgetni. Szombat délután elmentünk együtt sétálni, aztán már mentünk moziba is. Elkövetkezett a tél, és anyukám is mondta, hogy hívjam meg, és itthon beszéljünk, ne kint az esőben, az utcán. Tényleg meghívtam. Végül ebből is házasság lett, belőlem meg L. Józsefné. Először, mikor el akart venni, kérték S. Lajos halotti bizonyítványát. Akkor már tudtam, hogy nem jön vissza. Az értesítést még nem hittem el, mert hátha mégis túlélte a háborút. De már nagyon sokan jöttek haza, akkor már tudtam, hogy nem jön haza. A halotti bizonyítvány nélkül nem adtak össze. Bírósághoz kellett fordulnunk. Évekbe telt, mire sikerült az esküvőhöz az iratot megszerezni, 1952-ben házasodtunk össze, addigra lettek meg a papírok. A Lenin [*ma Erzsébet*] körüti házasságkötőben kötöttünk házasságot. Csak mi voltunk ott, a kislányom és anyukám meg a két tanúnk. Aztán bementünk dolgozni. Ez a férjem is zsidó volt, igaz, nem vallásos. Csak polgári esküvőnk volt vele is.

Legényemberként, a nővérével élt előtte. Nálam jóval idősebb volt, anyukámék sokallták is. Miért nem választok fiatalabbat? L. József nagyon szerette a kislányomat, és Vera is rajongott érte. Volt egy fiatal udvarlóm is, én utáltam, csak a család akarta. Mert én már Józsefet szerettem. Jött egyszer a fiatal, hogy menjünk sétálni. Szóltam Verának, hogy „Öltözz hamar, indulunk”. Erre a fiatal mondja, „Miért, a gyerek is jön?” Maradjunk itthon, ő nem fog gyerekestül sétálni. Én voltam a legboldogabb, hogy ezt mondta. Anyukámra néztem, később mondtam neki, hogyha emez elvesz, ő fogja megmondani, hogy mit csinálhatok a saját gyerekemmel. Vissza a L.-hoz! Nagyon szerettem, nagyon rendes ember volt. Végeredményben a Vera kérte meg az ő kezét. Egy szombaton, mikor ott volt, azt mondta, van egy ötlete. Vegyél el engem feleségül, de csak akkor megyek hozzád, ha az anyát is visszük! A férjem azt mondta, nem is rossz ötlet.

Ő a háztartásibolt-hálózat ellenőre volt, és az ottani pártbizottságnak a szervezőtitkára. Akkor már anyagilag egy kicsit rendeződött a helyzet, már két fizetés volt – hogy mekkora fizetések voltak akkoriban, arra egyáltalán nem emlékszem. Kaptunk lakást a Szinyei Merse utca 3-ban, így aztán külön tudtunk költözni. Szép helyen volt, a Köröndnél. És minden este lefekvés előtt kísértáltunk a Hősök teréig és vissza. Bútorunk csak az volt, amit még nászajándékkul kaptam az első férjemmel. A szekrény soron kívül más nem volt. Gyorsan csináltattunk egy rekamiét, és hihetetlenül boldogok voltunk. Egy kellemes otthonhoz jutottunk. A házban gyorsan összebarátkoztunk a

szomszédainkkal. Volt, aki két felesleges széket adott nekünk, más a függönyét ajánlotta fel.

Sokat kirándultunk. Szerettünk kirándulni a Budai hegyekbe. Nyáron pedig strandolni a Széchenyi fürdőbe jártunk. Annak dacára, hogy ennyivel volt idősebb, bizonyos mértékig ő volt a fiatalabb. Én egy kicsit régimódi voltam, ő pedig tudott haladni az új dolgokkal. Az öcsémnek volt először tévéje, hiszen ő ott is dolgozott. Minden este átsétáltunk anyukámékhoz, a férjem annyira szeretett televíziózni. Akkor ötezer forint volt a televízió, az nagy pénz volt. Annyi pénzem azért nem volt, és mindig mondta, hogy majd összegyűjtjük, ráérünk venni, összegyűjtjük. Én kölcsönkértem, összejátszottam az öcsémmel. Ők vették meg a tévéket, az öcsém beszerelte, mire József este hazajött. Nagyon megörült persze. És én ha kölcsönkértem, mindig megvolt, hogy adom vissza, és aztán vissza is adtam. Akkor egy kicsit behúztuk a nadrágszíjat.

Vele úgy volt, hogy nem kellett nekünk társaság, vele barátok, haverok is voltunk, szóval mi ketten nagyon jól éreztük magunkat egymással. Hát ugye ott volt a Vera is. Mikor már a Verának udvaroltak, a vejemmel is jóban voltunk, és négyesben jártunk mindenfelé.

Otthon a születésnapokat tartottuk meg és szokásból a nagyobb zsidó ünnepeket. Anyukám ilyenkor finom ételeket csinált, vagy náluk, vagy nálunk gyűltünk össze az öcsémekkel együtt. A felszabadulás után sosem bőjtöltem, hiszen úgy éreztem, a lágerben én egy életre kibőjtöltem magam!

A lányom iskolájában sem foglalkozott senki a vallással. Mi a párttagság ellenére nem bonyolódtunk nagy vitákba. A Rajk-per viszont nagy meglepetés volt számunkra. Nehéz volt elhinni Rajkékról, amit hivatalosan mondtak. Csak arra tudtunk gondolni, hogy nagyon félreismertették őket, ha tényleg ezt tették, amivel vádolták őket. Egyszer fekete zászló volt kint az iskolán, és a tanárok arról beszélgettek a gyerekekkel, hogy miért van kint a gyászlobogó. Vera akkor, a maga néhány évével azt mondta, hogy biztosan azért, mert sajnáljuk Rajkékát. Behívtak az iskolába, ahol tisztáznom kellett a félreértést.

Vera kislány korában nagyon jó volt az élet. Végre időnként elutazhattunk pihenni. A vállalati és pártüdülőkben nyaraltunk. A férjem is kapott beutalókat és én is, így szinte körbejártuk az országot. Sok rossz volt abban a rendszerben, de a jóról nem beszélnek. Senki sem zsidózott, nem volt téma a vallás, igaz, tagadni sem kellett a származást.

A lányom a Tisza Kálmán térre járt általánosba, ahol én polgáriba jártam, majd a Hernád utcai iskolába. De utána a Varga Katalin gimnáziumba járt az Andrássy úton. Onnan egy külkereskedelmi vállalathoz került ügyintézőnek. Később különböző cégekhez telepítettek ki külkereskedőket, akik helyben végezték az adott cég, például a Taurus külkereskedelmi tárgyalásait.

Hatvannégy éves volt a második férjem, amikor meghalt. Egy hét alatt lement rólam tíz kiló, nagyon hiányzott. Tényleg nagyon összenőttünk. Amikor meghalt, akkor a zsidó temetőbe akartuk eltemetni, a Kozma utcába. A temetésnél kicsit bajban voltunk. Bejelentette a párttitkár, hogy ő akar beszélni, és a kerületi pártbizottságból is akart valaki beszélni. Most mit csináljunk? Mert ott meg kötelező volt a kántor meg a rabbi még, és ez nem megy össze. Akkor el lett intézve, meg lett kérve, hogy kifizetjük a kántor meg a rabbi költségeit, ami nekik jár, csak arra kérjük, miután párttitkárok akarnak jönni meg búcsúztatni meg minden, hogy ők ne imádkozzanak. Erősködtek, hogy nekik kell imádkozniuk. Legfeljebb kint fog imádkozni a folyosón, ott imádkozhat. Na, így

megoldottuk. Pénzért mindent meg lehetett oldani. A második férjem hamvasztották. Utólag kiderült, hogy így nem fogadja be a Kozma utcai temető. Mást nem tudtam csinálni, mint végül Farkasréten eltemettetni. Anyukám nézte ki a második férjem temetkezési helyét Farkasréten. Tetszett neki az a hely, és az volt a kívánsága, hogy ő is odakerüljön a halála után, ami így is lett.

Amikor a Vera férjhez ment, és megszületett az első unokám, néztünk nagyobb lakást. Elköltöztünk a Bródy Sándor utcába, a Rádióval szembe, egy háromszobás lakásba. Akkor még tanácsibérlakások voltak. Mikor a férjem meghalt, Ági unokám volt három éves, de Vera már állapotos volt a Gyurival. A gyerekeknek külön szobájuk volt már. És akkor beköltöztették az Ágit hozzám, hogy vigyázzon rám. Egy ideig egy szobában aludtunk. Jól megvoltunk.

A temetőben ismertem meg G. Istvánt, a harmadik férjemet 1964-ben. Az ő első felesége is ott nyugszik. A sírt ápoltuk, közben egyre többet beszélgettünk. Négy-öt évig voltam özvegy, utána udvarolt nekem. Komollyá vált a dolog, ötven körül voltam akkor. Összeházasodtunk vele is, pedig én megfogadtam, hogy az előző férjem gyűrűjét nem veszem le. A Bródy Sándor utcába költözött hozzánk ő is. A család azonnal megszerette, kellemes modorú, rendes ember volt G. is. Az egyik fővárosi pályaudvarnál lévő postát vezette, így a háborúban sosem szolgált. Később vele kettesben költöztünk ebbe a panellakásba, ahol most is élek. Ő nem volt zsidó, de vele is nagyszerűen éltünk, vele is boldog voltam. Sajnos ő is meghalt, azóta egyedül élek. Az öcsém, a lányom és az unokáim szeretnek, és foglalkoznak velem. A lányom szerette volna, ha hozzá költözöm, de én független akartam maradni, így most is egyedül élek. A lányom és az unokáim is sokat látogatnak, az öcsémmel is naponta beszélünk, hetente többször találkozunk.

A lányom hatvanhárom éves. Ma már nyugdíjas. Középkorúak már az unokáim is. Ági 1961-ben született, tehát negyvenhárom éves. A Gyuri 1964-ben született, ő most negyven. Áginak volt utazási irodája, mikor úgy divat lett. Először valahol dolgozott, de ő mindig szeretett ügyeskedni, akkor utazási irodát csinált. Gyuri pedig autóközlekedési technikumot végzett, aztán a vejem is és ő is az utazási irodában dolgoztak. Én is segítettem egészen az utóbbi időkig, mert könyvelőként én dolgoztam, meg az adminisztrációban segítettem, de én megszoktam egész életemben alkalmazott lenni. Egy tizenhat éves dédunokám is van.

Nagyon becsülöm és tisztetem azokat, akik kimennek Izraelbe, és tényleg építik az országot. Örültem, amikor létrejött Izrael, de nekem itt a lakásom, a rokonaim és a hozzátartozóim, ezeket én már nem tudom itt hagyni. Nem tudnék kimenni, nem csak oda, sehová. Szép dolog, hogy visszatér sok ember megint a zsidósághoz. Új klubok nyílnak, meg most a Holokauszt Emlékmúzeum. Én is járok a Bálint Házba, a jótékonyági klubba [*Bálint Zsidó Közösségi Ház, 1994-ben alapították. Működését az Amerikai Joint és a MAZSIHISZ támogatja. – A szerk.*]. Egyszer egy évben mindenki kap címetet, ahová ellátogatunk. Öregekhez, családokhoz viszünk valami kis ajándékot. Csak az a baj most már, hogy én is öregszem. Már nem tudom azt csinálni, amit azelőtt. Szóval, nekem is fogy az erőm.

Mint ottani volt deportált, én vezetem a lichtenwörthi csoportot. Tavasszal és ősszel találkozunk, még ötvenen vagyunk. Minden évben van emléktúránk április másodikán, a felszabadulásunk napján. Talán lecsillapodik itt ez az antiszemita hangulat, és megmarad a zsidóság. Hát reméljük, hogy még egy 1944 nem jön vissza! Az ember szidja a Rákosit [lásd: Rákosi-korszak] meg Kádárt [lásd: Kádár-korszak]. De akkor nem lehetett zsidózni, nem volt ilyen, nem volt szokás a vallásról beszélni. Egyrészt ez nagyon jó volt, nem volt zsidó vagy keresztény, nem is lehetett hallani, hogy

antiszemitizmus.